

1.2: Onderzoeksgeschiedenis en thema's

Centrale plaatsen (15^e eeuw – 1970)

Het vroegste archeologisch onderzoek is thematisch te kenmerken als onderzoek van centrale plaatsen in de *civitates*, het Nederlandse kustgebied ten zuiden van de Rijn. Het gaat dan om militaire vestigingen (Roomburg en Brittenburg) en de *civitas* hoofdstad *Forum Hadriani* (Arentsburg). Het Romeinse erfgoed van West-Nederland heeft vanaf het begin een rol van betekenis gespeeld in de ontluikende oudheidkundige en archeologische interesse in de Republiek en later het Koninkrijk. In de 15de en 16de eeuw werden op Roomburg (Leiden) naast vele oudheden twee (vervalste) inscripties gevonden, die een belangrijke rol speelden in de vormgeving van de zogeheten Bataafse mythe.³ Tot de verbeelding spraken ook de muurresten die in 16de en 17de op de kust van Katwijk werden gevonden: de Brittenburg. Tot slot moet vermeld worden dat in het begin van de 19de eeuw op het Voorburgse landgoed Arentsburg door Caspar Reuvens de eerste wetenschappelijke opgravingen werden gedaan.⁴ In het geval van Roomburg en de Brittenburg betrof het de monumentale resten van Romeinse versterkingen of *castella*; in het tweede geval de fundamenten van belangrijke gebouwen uit de *civitas* hoofdstad van de Cananefaten: *Forum Hadriani*.

Arentsburg had ook de interesse van de Leidse archeoloog J.H. Holwerda. Hij herkende in de monumentale resten echter niet de van de kaart van Peutinger bekende stad, maar een *castellum* en een vlootstation.⁵ Holwerda deed ook verdienstelijk onderzoek op Ockenburg, in zijn ogen een 'Bataafsch dorp'.⁶ Met uitzondering van het onderzoek van Van Giffen (en later Glasbergen) op de dorpsheuvel van Valkenburg werd in West-Nederland tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw weinig aansprekend en beeldbepalend onderzoek gedaan.⁷ Uitzonderingen zijn het onderzoek van Modderman te Kethel; het literair-epigrafische onderzoek van Bogaers naar de *civitas* van de Cananefaten en *Forum Hadriani*; het onderzoek van Stuart en Bogaers naar de altaarstenen van Nehallenia (Domburg, Colijnsplaat) en het onderzoek van Trimpe Burger in Aardenburg.⁸ Genoemd onderzoek gaf een intrigerend, maar zeer onvolledig, eerste inzicht in de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen tussen het niveau van een eenvoudig gehucht en dat van de stad.

Landschapsgenese (1950-1970)

Grote vorderingen werden in de jaren vijftig tot en met zeventig wel geboekt als het gaat om de natuurlijke ontwikkeling van de West-Nederlandse kust in het Holoceen in het algemeen en de Romeinse tijd in het bijzonder.⁹ Daar waar vroeger werd gedacht aan de ontwikkeling van de kust als een uitvloeisel van een opeenvolging van trans- en regressies van de zee, wordt tegenwoordig de kustgenese gezien als het resultaat van een samenspel van factoren die van regio tot regio in omvang en werking aanzienlijk kunnen verschillen. We beschikken intussen voor de Romeinse tijd over redelijk gedetailleerde paleo-geografische reconstructies.¹⁰ Niet alle kustgebieden zijn in gelijk detail onderzocht en gekarteerd. Het onderwerp verdient daarom nog alle aandacht.

Inheemse bewoning (1970-heden)

De grote potentie van West-Nederland voor het onderzoek van het platteland in de Romeinse tijd werd met Holwerda's opgraving op Ockenburg al vroeg duidelijk voor het gebied van de oude strandwallen. Veel later, in de jaren zestig, is dit nog eens bevestigd door het onderzoek op het Hoogovensterrein te Velsen¹¹ en ook voor het klei-/veengebied met de opgravingen te Kethel¹² en Rijswijk¹³. De opgravingen te Kethel maakten onderzoekers attent op het voor het gebied typerende gebruik van de zogeheten A-constructie in de bouw van boerderijen, een bouwvorm die ook tot meer zuidelijker streken als Zeeland te volgen is.¹⁴ Na het vele onderzoek in het omvangrijke onderzoeksgebied van Rotterdam blijkt Kethel ook in een andere zin een goed voorbeeld. Ook in West-Nederland lijkt in de

³ Zie voor een bespreking van de mythe Langereis, 2001, 21 e.v.. De vervalsing zou mogelijk van de hand zijn van Cornelius Aurelius gepresenteerd in zijn werk "Defensorium" uit 1530.

⁴ Brongers 2002 en Toebosch 2003.

⁵ Holwerda 1923.

⁶ Holwerda 1938.

⁷ Van Giffen 1948, 1949 en 1955 ;Glasbergen 1972.

⁸ Modderman 1973; Bogaers 1960-1961; Stuart & Bogaers 1971; Trimpe Burger 1992.

⁹ Zagwijn 1986.

¹⁰ Vos en Van Heeringen 1997; Vos in druk.

¹¹ Bosman 1967; Verhagen 1985.

¹² Modderman 1973.

¹³ Bloemers 1978.

¹⁴ Een A-constructie verwijst naar de positie van de middenstaanders van een huis. Deze staanders zijn schuin naar elkaar toegeplaatst – als in de letter A – waarbij de nokbalk op de kruising bovenin rust.

IJzertijd en de Romeinse tijd vooral sprake te zijn van losse, verspreid liggende erven die na één generatie van standplaats veranderen. De eveneens kleine nederzetting van Rijswijk-De Bult maakt echter duidelijk dat nederzettingen ook een andere, meer plaatsconstante ontwikkeling door kunnen maken.

In het gebied ten zuiden van de Maasmond, ten slotte, is tot voor kort weinig onderzoek gedaan op het platteland van de Romeinse tijd. Uitzonderingen zijn het onderzoek in Haamstede-Brabers, Colijnsplaat-Noordhoeksnoel en Ellewoutsdijk.¹⁵ Zeer recent werd ook bewoning aangetroffen bij een onderzoek in Serooskerke.

Het eerste grootschalige onderzoek in West-Nederland is dat van Rijswijk-De Bult.¹⁶ Het vernieuwende van dat onderzoek was dat het gericht was op de inheemse nederzetting en niet op de typische Romeinse onderwerpen. Zowel de opgraving als de publicatie mogen nog steeds voorbeeldig genoemd worden. De grote waarde van de studie van Bloemers lag in het feit dat niet alleen de opgravingsgegevens direct en uitputtend werden gepubliceerd maar dat ze ook werden geplaatst in de context van een grondige analyse van de historische gegevens en van een regionale analyse van de beschikbare archeologische gegevens voor het gehele Cananefaats gebied. Door het ontbreken van vergelijkbaar nederzettingsonderzoek is lang onduidelijk gebleven in hoeverre door voor De Bult kenmerkende nederzettingontwikkeling karakteristiek was voor West-Nederland (of zelfs voor grotere gebieden). In handboeken kreeg het die paradigmatische positie vaak als van zelf toegewezen. Inmiddels is het beeld bijgesteld door het onderzoek in Midden-Delfland.¹⁷ Er blijkt belangrijke diversiteit te zijn in de aard, omvang en ontwikkeling van inheemse nederzettingen. Dit beeld kan verder aangevuld worden met recent (nog) niet gepubliceerd onderzoek in Leidschendam-Leeuwenburgh. In Noord-Holland spelen de opgravingen in Assendelver Polders, Schagen en Texel een belangrijke rol in de kennis over de (inheemse) bewoning.

Economie en milieu (1980-heden)

Vanaf de jaren 80 werd in de theoretische stroming van de New Archaeology kwantitatief onderzoek gedaan naar de voedsel economie en de druk op de natuurlijke omgeving. Groenman-van Waateringe deed voor West-Nederland ecologisch onderzoek naar de invloed van de aanwezige legers op de inheemse voedselproductie en de effecten van romanisering op de natuurlijke bosbestanden.¹⁸ Brinkkemper schilderde een beeld van landbouw op Voorne-Putten in de IJzertijd en Romeinse tijd. Hij maakte aannemelijk dat de veengebieden ook gebruikt zijn voor akkerbouw.¹⁹

De regio en het cultuurlandschap (1970-heden)

Het inheemse perspectief is dominant in de grootschalige projecten die in west Nederland vanuit de Rijksdienst en de Universiteit van Amsterdam werden georganiseerd. Dit paste vanzelfsprekend bij de geschiedenis van Noord-Holland boven de *limes*. De eerste projecten waren Texel/Wieringen²⁰ en de Assendelver Polders.²¹ Het project van Woltering op en rond de keileemopduikingen van Texel en Wieringen was exemplarisch voor de grootschalige projecten van de ROB. Grootschalige opgravingen – in dit geval die van Den Burg op Texel – werden in een regionale context geplaatst door een intensieve, jarenlange *Landesaufnahme*. De resultaten zijn intussen op voortreffelijke, maar nog onvolledige wijze gepubliceerd. Ook in de Assendelver Polder is veel geïnvesteerd in prospectie. Het project in de Assendelver Polder was nadrukkelijk geïnspireerd op de uitgangspunten van de *New Archaeology*.²² De onderzoekers presenteerden een bewoningsmodel van transhumance. Met het beeld van seizoensgebruik van de verschillende landschapstypen in het Oer-IJ estuarium liet men het idee los dat nederzettingen in het veen het gehele jaar door bewoond werden.²³ De regio speelde een rol in methodische zin, maar ook in het verklaringskader.

Beslissend voor de huidige stand van kennis is het feit dat de resultaten in relatie tot het veldwerk laat gepubliceerd zijn of zelfs nog gepubliceerd moeten worden. Dit geldt met name voor het universitaire Oer-ij estuariumproject. Het project omvat het veldwerk van Schagen Muggenburg I 1983-4 en III 1990 dat in 2004 gepubliceerd is als dissertatie.²⁴ Dit onderzoek legt de relatie tussen kosmologie en

¹⁵ Haamstede-Brabers (Trimpe Burger 1995), Colijnsplaat-Noordhoeksnoel (Van Heeringen 1993) en Ellewoutsdijk (Van der Heijden en Sier, 2006).

¹⁶ Bloemers 1978.

¹⁷ Van Londen 2006.

¹⁸ Groenman-Waateringe 1983; 1989.

¹⁹ Brinkkemper 1991.

²⁰ Woltering 2001.

²¹ Brandt *et al.* 1987; Meffert 1998; Therkorn 2004.

²² Het Assendelver Polderproject breidde zich onder leiding van Therkorn uit over een veel groter gebied; het omvat ook opgravingen in Beverwijk en Velselbroek.

²³ Brandt *et al.* 1987.

²⁴ Therkorn 2004.

landschap en gaat in op de belevingswereld en betekenissen van toen. Het veldwerk van de Uitgeesterbroekpolder 1987-88 en de Velsbroekpolder 1989-1993 is nog niet gepubliceerd. Het laatste onderzoeksproject, dat van de Velsbroekpolder wordt gekenmerkt door een diachroon kader. Met name de vindplaatsen op de Hofgeest en in Velsbroek B6 hebben specifiek betrekking op de Romeinse tijd.²⁵ Het onderzoek in Uitgeest-De Dog en Uitgeest-Dorregeest is deels opgenomen in het promotieonderzoek van De Koning en ook dat wacht op afronding en publicatie. Een groot deel van het veldonderzoek in Noord-Holland dient nog gepubliceerd te worden en mag niet vergeten worden. Een gunstige uitzondering vormt het onderzoek te Castricum.²⁶ In de late jaren tachtig werd voor het eerst in Zuid-Holland een omvangrijk, universitair regionaal project opgezet: Midden Delfland 1988-1999.²⁷ Het project benadrukte de perioden van de IJzertijd en Romeinse tijd. Ook hier was het inheemse perspectief leidend. Het Romeinse onderzoek werd geformuleerd als vervolg op Rijswijk-De Bult. De aandacht voor de inheemse bewoning maakte ruimte voor vergelijkingen aan weerszijden van de *limes*. In Midden-Delfland kwam voor het eerst een landschapsgerichte regionale aanpak tot ontwikkeling met grootschalig proefsleuvenonderzoek. Het vernieuwende van het onderzoek ligt in de reconstructie en analyse van de landinrichting.²⁸ De aangetroffen systematische verkaveling biedt aansluitingspunten met de studie van wegeninfrastructuur, watermanagement en diverse sociaal-politieke aspecten van bestuur en stad-land relaties. Het onderzoek van het archeologisch project afvalwaterzuivering Haagse Regio (AHR) is op deze lijn doorgegaan.²⁹

Infrastructuur (militair, water en wegen)

Significant voor de huidige stand van kennis is ook de bijdrage die geleverd werd door de zich in de jaren zeventig en tachtig sterk ontwikkelende stadsarcheologie. Voor het Romeinse erfgoed in West-Nederland zijn vooral de activiteiten van de archeologische diensten van Den Haag, Rotterdam (en later) Leiden en Vlaardingen belangrijk. In Den Haag was veel onderzoek betrekkelijk kleinschalig maar wel beeldbepalend.³⁰ Opmerkelijk was immers het onderzoek van de tot voor kort volledig onbekende militaire infrastructuur ten zuiden van de *limes* in de strikte zin van het woord (b.v. Ockenburg en Scheveningse weg).³¹ Er lijkt hierbij een vergelijking mogelijk met de militaire installaties van de Noordwest kust van Engeland. In het grote buitengebied van Rotterdam concentreerde het onderzoek zich vooral op het inheems-Romeinse platteland.³² De vele aanwijzingen voor waterbouwkundige werken in de regio worden bevestigd door het onderzoek in Leiden-Roomburg en het meer recente onderzoek van de gemeentelijke dienst van Vlaardingen.³³ Ook moet hier de bijdrage genoemd worden van de opeenvolgende provinciaal-archeologen van Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland. Met uitzondering van enkele zeer tijds- en kostenintensieve opgravingen (Uitgeest, Valkenburg, Leiden-Roomburg en Katwijk-Zanderij) richt het onderzoek zich op de registratie van toevalsvondsten en tot het uitvoeren van kleinschalig (nood)onderzoek. Dat leidde in sommige gevallen echter tot belangrijke nieuwe inzichten. De exacte lokalisering van (een deel van) het tracé van het kanaal van Corbulo is hier een voorbeeld van.³⁴ Zeker mogen de inspanningen van de amateurarcheologen in algemene zin niet ontbreken. Zo zijn de amateurarcheologen uit Voorburg-Leidschendam actief geweest in het zoeken naar de Gracht van Corbulo. In Valkenburg, Katwijk³⁵ en Alphen aan den Rijn³⁶ werd inzicht verworven in het intensieve inheemse en militaire gebruik van de zone tussen *castella*.

1.3: Methoden en technieken

Archeologie kenmerkt zich op het gebied van theorie, methoden en technieken door multidisciplinariteit. Voorheen had men het over hulpwetenschappen. Er is een ontwikkeling waarneembaar welke hulpwetenschappen men gebruikte, zoals geschiedenis en epigrafie, ecologie,

²⁵ Bosman 1997.

²⁶ Hagers & Sier 1999.

²⁷ Abbink 1990; 1993a; 1993b; Van den Broeke & Van Londen 1995; Van Londen 2006.

²⁸ Van Londen 2006.

²⁹ Besselsen 2005

³⁰ Waasdorp 1999; Van Trierum & Henkes 1986; Brandenburgh & Hessing 2005; De Ridder 1999.

³¹ Waasdorp en Zee 1988; Waasdorp 1999.

³² Van Trierum en Henkes 1986.

³³ De gracht van Corbulo (Hazenberg 2000) en het gebruik van duikers (De Ridder 1999).

³⁴ Hazenberg 2000; Kort & Henk in druk.

³⁵ Van de Velde 1997.

³⁶ Goudse Rijpad in Vos 2001 en Vos *et al.* 2004; onderzoek in het centrum van Alphen aan den Rijn vond plaats onder auspiciën van het Rijk.

biologie, geologie met GIS-toepassingen, sociologie, antropologie en meer recentelijk historische geografie en planologie. De ontwikkeling is zodanig dat de kennis op bepaalde gebieden ook toegeschreven kunnen worden aan generaties van onderzoekers. De vergrijzing leidt tot verlies van (parate) kennis met name op het gebied van geschiedenis, epigrafie, ecologie en biologie. Dit is een punt van aandacht.

Voor specifiek archeologische methoden moet verwezen worden naar de ontwikkeling van veldstrategieën. Zo is vanaf de jaren 80 aandacht gekomen voor prospectie en vanaf de jaren 90 voor grootschalige ontsluitingen.

Klassieke en epigrafische bronnen

Het traceren van de archeologische verschijningsvormen van steden, *castella*, *vici* en wegen in klassieke en epigrafische bronnen kenmerkt veel van het vroege onderzoek. Klassieke bronnen, en met name de kaart van Peutinger, zijn altijd richtinggevend geweest voor het onderzoek in West-Nederland. Waar lagen de in de bronnen genoemde plaatsen en hoe zagen ze er uit? Daarbij kunnen we een onderscheid maken tussen twee groepen van plaatsen: (1) de plaatsen aan de noordelijke route langs de Oude Rijn (de *limes*) en (2) de plaatsen aan de zuidelijke route, die van *Lugdunum Batavorum*, over *Forum Hadriani*, naar *Grinnes*. De plaatsen van de eerste groep vallen buiten het bestek van dit hoofdstuk (zie Vos *et al.* in hoofdstuk 19). In de tweede groep is altijd een hoofdrol toebedeeld aan *Forum Hadriani*, de *civitas* hoofdstad van de Cananefaten. De identificatie door Reuvers van *Forum* met Voorburg-Arentsburg is niet onbetwist geweest³⁷, maar geldt tegenwoordig als een gegeven.³⁸ (Nieuwe) epigrafische gegevens maken duidelijk dat de plaats in ca 122 en ca 150/151 respectievelijk markt- en stadsrechten verwierf.³⁹ Tot op heden ontbreekt het aan een goed overzicht van de ontwikkeling en aard van deze voor de regio belangrijke stad, ofschoon onlangs een mooie bundel is verschenen over de stad.⁴⁰ Binnen het onderzoeksgebied moet ook nog een tweede *civitas* hoofdplaats liggen, die van de Frisiavones (het *Tablis* van de kaart van Peutinger?). Onlangs is gesuggereerd dat Mijnsheerenland wellicht hiervoor in aanmerking komt.⁴¹ Onbekend zijn de locatie en aard van *Helinio*⁴², *Caspingio* (Almsvoet?) en *Ganuenta*, waar de tempel van Nehallenia lag⁴³. Zijn dit rurale centra?⁴⁴ En zijn het de enige in het gebied?

Onderzoekers zijn niet alleen gefascineerd geweest door de in de klassieke bronnen en in inscripties genoemde plaatsen⁴⁵ maar vooral ook door de wegen die de plaatsen verbonden⁴⁶ en door het tracé van het kanaal van Corbulo.⁴⁷ De studie van de Romeinse wegen werd tot voor kort geheel gedomineerd door de kaart van Peutinger en werd de ligging van de Romeinse wegen vrijwel uitsluitend bepaald op basis van *circumstantial evidence*.⁴⁸ Uit recent onderzoek in het Wateringse Veld blijkt dat de wegen zich in West-Nederland soms wel degelijk archeologisch 'verraden'. Hetzelfde geldt voor het kanaal van Corbulo.⁴⁹

Tot slot moet hier het onderzoek worden genoemd naar de *Litus Saxonicum*, de Romeinse forten langs de Belgische en Zeeuwse kust. De resten van deze forten uit de late 2de en 3de eeuw zijn voor het Nederlandse deel mogelijk opgeruimd door de zee waardoor de resten naar verwachting ernstig aangetast zijn.

Paleogeografische reconstructies

Al met de eerste studie van de klassieke bronnen in de 15de en 16de eeuw ontstond het idee dat de Nederlanden in de Romeinse tijd een wezenlijk andere verschijningsvorm had. De eerste paleogeografische reconstructies van de Nederlandse delta in een ver verleden kwamen al eeuwen geleden tot stand.⁵⁰ Het onderzoek naar de Nederlandse kustgenese kreeg een forse impuls na de watersnoodramp van 1953. In een intensieve samenwerking tussen geologen en archeologen zijn in

³⁷ Holwerda 1923.

³⁸ Bogaers 1964.

³⁹ Waasdorp 2003. Zie voor een actuele discussie Buitendorp 2006, 87-90.

⁴⁰ zie echter Buitendorp 1988; De Jonge *et al.*. 2006. Recente opgravingen (2008) van de Universiteit van Amsterdam in Forum Hadriani wijzen op een haven in de stad, waardoor het bestaande beeld over de aard en ontwikkeling dient te worden bijgesteld.

⁴¹ Van Heeringen *et al.* 1998

⁴² In ieder geval niet Oostvoorne (Hessing 1995)

⁴³ De Clercq & van Dierendonck in druk.

⁴⁴ Voor het begrip 'ruraal centrum', zie Hiddink 1991.

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld de discussie over de locatie van het door Tacitus genoemde *castellum Flevum*.

⁴⁶ Pabon 1927; Byvanck 1943; Stolte 1959; Van Es 1981.

⁴⁷ Bogaers 1959.

⁴⁸ voor een overzicht van het wegenonderzoek, zie Waasdorp 2003.

⁴⁹ Hazenberg 2000.

⁵⁰ Schotanus á Sterringa 1970; Van der Woud 1990, 80-86; Langereis 2001.

de loop der jaren een reeks van meer of minder nauwkeurige, klein- of grootschalige, paleogeografische reconstructies van het onderzoeksgebied tot stand gekomen.⁵¹ In een aantal uitzonderlijke gevallen zijn de reconstructies de basis geweest voor berekeningen van de agrarisch-economische potentie van deelgebieden in de Romeinse tijd.⁵² Aan de basis van deze onderzoekstraditie in Nederland heeft IJzereef belangrijk bijgedragen.⁵³

Met behulp van kaarten, later ook digitale bestanden (GIS), zijn modellen van oude landschappen ge(re)construeerd met het doel greep te krijgen op locatiekeuzen, landschapstypen en economie om zo verklaringkaders te genereren voor thema's zoals continuïteit & discontinuïteit van bewoning, voedselproductie en draagkracht (carrying capacity) van het milieu.⁵⁴ In meer recente tijd worden de kaarten gebruikt voor het formuleren van verwachtingswaarden voor toepassing in de archeologische monumentenzorg.

Kwantificeren

Zowel de studie van Rijswijk-De Bult⁵⁵ als die naar de voedsel economie kenmerken zich door kwantitatief onderzoek in het spoor van de New Archaeology.⁵⁶ Met name de bètawetenschappen zijn gebruikt om tot het doel van meer wetenschappelijke uitspraken te komen.⁵⁷ De wetenschapsbeleving veranderde naar de postprocessuele archeologie en daarmee verdween het cijferen grotendeels uit de gangbare studies.

Prospectie en grootschalige ontsluitingen

Vragen naar de aard en ontwikkeling van het platteland en de inheemse bewoning leidde tot een opgravingstrategie van grootschalige ontsluiting.⁵⁸

1.4: Huidige vraagstellingen, lopend onderzoek en potentie

In het West-Nederlandse kustgebied is veel veldwerk verricht. Sommige projecten wachten nog op publicatie. De grote potentie ligt daarom in beschouwende analyses die uitstijgen boven het niveau van het enkele complextype en die een regionale of bovenregionaal kader hebben. Om deze reden wordt aanbevolen te werken met de gebiedsgerichte indeling van de estuaria. Voor deze paragraaf zijn diverse Programma's van Eisen opgevraagd en bestudeerd. In het algemeen zijn de vraagstellingen echter zeer locatiegericht. Het verdient aanbeveling de vraagstellingen in de toekomst op te bouwen als meervoudige – of longitudinale gevalstudies⁵⁹ in een regionaal kader met aandacht voor de achtergronden en betekenissen.

Romanisering

Romanisering wordt gedefinieerd als het proces van sociale en culturele verandering in niet-Romeinse samenlevingen als gevolg van contact met de Romeinse cultuur en omvat in feite twee aspecten: cultuuroverdracht en cultuurovername (zie hoofdstuk 18, 2.1). Alle acculturatieprocessen worden bedoeld, ook die van weerstand (thema dominance & resistance) en overname van 'barbaarse' elementen. Over de mogelijkheden en met name onmogelijkheden te werken met het thema romanisering is een intensieve discussie onder Britse archeologen gaande.⁶⁰

Dendrochronologische dateringen geven de mogelijkheid om veranderingen in tijd preciezer te bestuderen. Het wordt mogelijk om de ontwikkelingen van de militaire en urbane infrastructuur nauwkeuriger te vergelijken met ontwikkelingen in nederzettingen en in het cultuurlandschap. Vragen zijn gericht op de mate waarin de Romeinse 'overheid' een sturende invloed heeft op de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied en in hoeverre deze veranderingen aansluiten op inheemse

⁵¹ zie b.v. Pons 1974; Zagwijn 1986; Rappol en Soonius 1994; Vos & Van Heeringen 1997.

⁵² Bloemers 1978 en vooral Woltering 1997.

⁵³ IJzereef 1981.

⁵⁴ Groenman-Van Waateringe 1989; Lange e.a. 2004.

⁵⁵ Bloemers 1978.

⁵⁶ Groenman van Waateringe 1989; Brinkkemper 1991.

⁵⁷ Brinkhuizen 1989 over methoden.

⁵⁸ Van Londen 2006.

⁵⁹ Hutjes & Van Buren 1996. Dit boek behandelt de meest voorkomende onderzoeksstrategie in de archeologie, namelijk de gevalsstudie. De definitie van een gevalsstudie is "onderzoekstrategie waarbij een verschijnsel intensief binnen zijn natuurlijke situatie wordt bestudeerd, zodanig dat de verwevenheid van relevante factoren behouden blijft." (Hutjes & Van Buren 1996, 211). Een meervoudige gevalsstudie combineert meerdere gevallen binnen een onderzoeksframe, een longitudinale studie combineert meerdere gevallen na elkaar.

⁶⁰ Mattingly 2004; 2006.

ontwikkelingen of deze stimuleren. Wat is bijvoorbeeld de invloed van de verheffing van Voorburg tot stad op de omgeving of juist van ontwikkelingen in de omgeving van Voorburg op de verheffing? Wat is de militair-civiele invloed op de ontwikkeling van infrastructuur? Het proces van Romeinse beïnvloeding begint al eerder aangezien in de periode voor de vaststelling van de *limes*, gedurende meer dan een generatie er een militaire aanwezigheid te Velsen was. Op dat moment was dit deel van het Friese gebied onder directe Romeinse invloed. Even zeer van belang is de periode van afbrokkeling van het Romeinse gezag. In hoeverre ontwikkeld de infrastructuur en het landschap zich in de periode dat er een grotere mate van Germaanse invloed opkomt?

Centrale plaatsen

Over de *civitas* hoofdstad, *Forum Hadriani*, is kort geleden een bundel verschenen gericht op de ontwikkeling van de stad in een diachroon perspectief.⁶¹ Ook is een proefschrift over de stad in voorbereiding⁶² en zijn er kortgeleden opgravingen uitgevoerd waarvan de rapportage nog moet verschijnen. Vragen richten zich op de morfologie en functie van stad, maar ook wordt ingegaan op stad-land relaties. Het is duidelijk dat deze thematiek nog aan het begin staat van analyse en nog veel nieuwe inzichten zal kunnen opleveren.

Inmiddels is het tweede Romeinse fort van Velsen (Zuiderscheg Velsen 2) een beschermd rijksmonument geworden. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat hier, net als te Velsen 1, structurele delen van het fort in de bodem bewaard liggen.⁶³ Wel is de strikte scheiding van de beide forten in ruimtelijke en in de zin van datering aan discussie onderhevig. Mogelijk moeten we van één militair complex spreken, met accentverschillen daarbinnen in termen van activiteitsgebieden in verschillende periodes. De aandacht voor Velsen is in het regionale onderzoek ten onrechte naar de achtergrond verdwenen.

De militaire forten langs de Zuid-Hollandse en Zeeuwse kust worden gekenmerkt door kennislacunes. Wel wordt

vanuit de Universiteit Gent onderzoek uitgevoerd in het Vlaamse en Zeeuws-vlaamse kustgebied, met name gericht op Aardenburg en op het handgevoerde aardewerk in het algemeen. De locatie van de tweede *civitas* hoofdstad, die van de Frisiavones, is nog altijd onbekend, maar hiernaar wordt geen actief onderzoek verricht. Ook Colijnsplaat en Domburg moeten worden genoemd als centrale plaatsen met een religieuze functie gewijd aan Nehalennia.⁶⁴

Landschapsgerichte benadering en de interactie tussen mens en milieu

De landschapsgerichte benadering maakt het mogelijk aan twee thema's goede aandacht te besteden.

In de eerste plaats kan er een studie worden gemaakt van het *gehele* toenmalige cultuurlandschap met diverse landschapsobjecten zoals huizen, erven, gehuchten, dorpen, steden, graven, grafvelden, verkavelingen,

(water-) wegen. Onderzoek in de Vinexlocatie Wateringse veld heeft belangrijke informatie opgeleverd over wegen en mijlpalen.⁶⁵ Het verschil tussen *on-site* en *off-site* wordt als te artificieel ter zijde geschoven. Voorbeeld van deze benadering is het onderzoek van Midden-Delfland⁶⁶ en van de Harnaspolder.⁶⁷ In de Rijndelta zijn de onderzoeksstrategieën uit de Maasmonding al overgenomen zoals bij het onderzoek van de Munnikenpolder⁶⁸, met als doel de landinrichting van beide gebieden onderling te vergelijken. In de Scheldedelta is vooral kleinschalig en inventariserend onderzoek uitgevoerd, op een enkel groter onderzoek zoals te Ellewoutsdijk na.⁶⁹ Vooral het thema van de bewoonbaarheid van het landschap is hier van belang. Veel van de modellen van met name het Maasmondgebied kunnen gebruikt worden als referentie in de Scheldedelta.

In de tweede plaats stelt de benadering ons in staat nieuwe inhoud te geven aan een klassiek thema, namelijk dat van de *interactie tussen mens en milieu*. Wat is de precieze interactie tussen het ingrijpen van de mens in het landschap en de ontwikkeling van dat landschap? In Zeeland bijvoorbeeld, werd menselijke occupatie van het veengebied achter de strandwallen mogelijk door de natuurlijke verbetering van de drainage. De mens verbeterde deze drainage door de aanleg van greppels en sloten. Dat zorgde echter voor een versnelde oxidatie van het veen waardoor het maaiveld zo sterk

---

⁶¹ De Jonge *et al.* 2006.

⁶² Buitendorp, in voorbereiding.

⁶³ Bosman *et al.* 1998; Bosman en De Weerd 2004.

⁶⁴ Stuart & Bogaers 2001; Stuart 2003.

⁶⁵ Waasdorp 2003.

⁶⁶ Van Londen 2006.

⁶⁷ Flamman & Goossens 2006.

⁶⁸ Hissel 2006.

⁶⁹ Sier 2002.

daalde dat het sterk vernatte. De vernatting maakte de bewoning uiteindelijk weer onmogelijk.⁷⁰ Maar hoe ligt dit voor Zuid-Holland, boven de Maasmonding? En is het in de monding van de Rijn weer een ander verhaal? Is vernatting altijd de reden tot het verlaten van een gebied of zorgt het wegtrekken van de bevolking voor een verwaarlozing van het systeem van waterhuishouding waardoor vernatting optreedt?

Religie en kosmologie

Recente onderzoeklijnen voor het Oer-IJ estuarium richten zich op religie, kosmologie en rituele plaatsen.⁷¹ Onderzoek van de vinexlocatie Broekpolder bracht naar nederzettingen een offerplaats aan het licht.⁷² Er zijn indicaties dat rituele plaatsen gezocht moeten worden op de laaggelegen en natte delen in het landschap. Sporen en patronen lijken goed te passen in de bredere Europese context van landen langs de Noordzee⁷³, maar het is niet duidelijk of deze patronen en daarmee gebruiken ook ten zuiden van de *limes* voorkomen.

Landschapskarakterisering en behoud door ontwikkeling

Zowel in Midden-Delfland als in de Oer-IJ regio wordt onderzoek verricht naar de karakterisering van het landschap en planologische inpassing van oude landschapselementen.⁷⁴ Deze studies passen binnen een grootschalig onderzoeksproject gericht op duurzame ontwikkeling.⁷⁵ Daarmee dringt in de regio onderzoek door in het kader van de monumentenzorg. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het concept van de *culturele biografie van het landschap*⁷⁶ om kennis en beleid samen te brengen. Regio-specifieke kennis is een voorwaarde voor een goede monumentenzorg en omgevingsbeleid. Het bruggenbouwen tussen kennis en beleid staat nog in de kinderschoenen. Dit thema wordt gekoppeld aan het bredere thema van cultuurlandschappen.

Monitoring en methodenontwikkeling

Een ander voorbeeld van recent onderzoek in het kader van de monumentenzorg is het monitoringsonderzoek in het Oer-IJ estuarium⁷⁷ en Voorne-Putten⁷⁸. In het holocene gebied is weinig bekend van de bewaarcondities in de bodem terwijl *in situ* behoud de algemene beleidslijn is. Daarnaast wordt geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe prospectiemethoden in het holocene gebied met weerstandsmetingen en het gebruik van het Actueel Hoogte Bestand Nederland (AHN).⁷⁹

---

⁷⁰ Mogelijk was er sprake van een catastrofale vernietiging van bewoningsgebieden door inbraken van de zee op het sterk verlaagde land achter de strandwallen.

⁷¹ Therkorn 2004; Kok 2008.

⁷² Hierover is door Therkorn een publicatie in voorbereiding.

⁷³ Kijk bijvoorbeeld naar de vele rituele vondsten in de veengebieden van onder andere Drenthe en het Noord-Duitse en Deense gebied.

⁷⁴ Van Londen 2004; Van Londen 2006a; 2006b; Hierover is door Alders een publicatie in voorbereiding; De Ruijter 2005.

⁷⁵ Bloemers & Wijnen 2001.

⁷⁶ Bloemers & Wijnen 2001; Kolen 2005.

⁷⁷ Van Heeringen & Theunissen 2006.

⁷⁸ Van Heeringen & Theunissen 2002.

⁷⁹ Kattenberg 2008.

Deel 2: Actuele onderzoeksthema's

2.1: Onderzoeksthema's

In dit hoofdstuk worden de richtinggevende onderzoeksthema's gepresenteerd. In de paragrafen van dit hoofdstuk worden de thema's nader uitgewerkt en per regio toegespitst.

Allereerst is er aandacht voor de *ontwikkeling van landschap en bewoning* toegeschreven naar de estuaria (2.2) met aandacht voor locatiekeuzen, waarna wordt ingegaan op de *chronologie* (2.3) voor het historisch kader, methodiek van indelen en dateringstechnieken. Net als in andere hoofdstukken over de Romeinse tijd komt ook het thema van *Romanisering* (2.4) voor onder verwijzing van de begripsbepaling in hoofdstuk 18. De thema's van stad en land worden uitgewerkt onder de titel *centrale plaatsen* (2.5) en *cultuurlandschap* (2.6).

Per estuarium wordt een korte toelichting gegeven over de bestaande beeldvorming, de referentie vindplaatsen en literatuur. De toelichting vormt de opmaat voor het agenderen van vragen in deel 3.

2.2: De estuaria en hun ontwikkeling

2.2.1: Algemene beschrijving

De *ontwikkeling van landschap en bewoning* blijft een belangrijk onderzoeksthema voor de toekomst. Het gaat daarbij niet alleen om het karteren en detailleren van de paleogeografie, maar ook om het traceren van locatiekeuzefactoren voor bewoning en landgebruik gedurende de Romeinse tijd. Het thema hangt nauw samen met dat van het cultuurlandschap (zie 2.6), maar legt meer nadruk op de natuurlijke factoren die behoren bij dynamische landschapsvorming van het holocene kustgebied. Men kan landschap op verschillende niveaus beschrijven, voor de supra-regio, de regio, de microregio, het niveau van een ensemble of van een enkel landschapsobject. Bij de behandeling van de estuaria blijkt dat de stand van kennis ongelijk is en ook de niveaus van analyse zoals hierboven bedoeld zeer uiteenlopen. Dit betekent dat de operationalisering van de thema's per estuarium zal verschillen. Dit is kenmerkend voor de behoefte aan synthese zoals onder 1.4 bepleit is. Over de ontwikkeling van het Oer-IJ estuarium en de Maasdelta is de meeste kennis beschikbaar. Het is belangrijk om de andere estuaria op een vergelijkbaar kennisniveau te brengen.

In de periode van de Late IJzertijd tot ca. 270 na Chr. was de kuststrook bevolkt.⁸⁰ De strandwallen zijn door de tijd continu bewoond en gebruikt. Van oudsher - in ieder geval vanaf het Neolithicum - lopen daar de hoofdwegen en routes parallel langs de kust.⁸¹ De delta's zijn weliswaar waterscheidingen, maar de doorlopende routes veronderstellen doorwaadbare plaatsen, waarmee contact langs de gehele kustlijn verondersteld mag worden. Waar en hoe is grotendeels onduidelijk. Het einde van de Romeinse tijd laat zich in het gehele kustgebied kenmerken door een bevolkingsafname en deels een migratie uit de klei en veengebieden naar de strandwallen.

2.2.2: De estuaria

1. Vlie

Dit gebied is voor een groot deel verdwenen door kustafslag. In de periode voor de kustafslag waren er net als in de andere estuaria een duinenstrook, een strandwal en daarachter veen, kwelders en kreken. Vanwege de erosie moet iedere kans op een waarneming meer zeewaarts gekoesterd worden. Er is dan ook weinig greep op de chronologische ontwikkeling. Ook is niet duidelijk of afgeslagen sedimenten met archeologische resten ergens anders weer afgezet zijn in een secundaire depositie.

In de regio zijn uitgebreide onderzoeken uitgevoerd op Texel⁸² en in en rond Schagen bij Witte Paal en Muggenburg.⁸³ De archeologische vondsten van Texel hangen vrijwel geheel samen met het Pleistocene gebied. Op Texel was er sprake van bewoningscontinuïteit tussen de IJzertijd en de Romeinse tijd. Langs de noordwestrand van de Pleistocene opduiking heeft zich een smalle hoge zone kwelders ontwikkeld die in de Romeinse tijd bewoonbaar was. In deze periode is op Texel een

⁸⁰ Van Es *et al.* 1988, 86-91.

⁸¹ Lange *et al.* 2004, 41-59 voor de Noord-Hollandse strandwallen.

⁸² Woltering 2001.

⁸³ Diederik 1996; Abbink 1999; Therkorn 2004.

vernating te zien die leidt tot het overgroeien van het Pleistocene gebied met veen waardoor men drainagesystemen aanlegde en woonplaatsen verhoogde.⁸⁴

In Schagen lijken de vindplaatsen zich vooral te concentreren op de oeverwallen van geulen. Boerderijen waren drieschepig en lagen in omgreppelde percelen op een verhard erf (Schagen-Witte Paal III).⁸⁵ Het bewonings-beeld op de kleigronden is daarmee consistent met de andere delta's, maar voor de ontwikkeling van landschap en bewoning bestaat een kennislacune in dit estuarium.

2. Oer-IJ estuarium

Het Oer-IJ estuarium is inmiddels door langlopend onderzoek redelijk goed bekend.⁸⁶ Er zijn vier afzonderlijke landschappelijke zones aan te wijzen: de strandwallen in het westen, hoogveen in het oosten, rietveen ten westen daarvan en het Oer-IJ stroomgebied met kwelderafzettingen, stroomruggen, restgeulen en komgebieden.⁸⁷

Het is een regio die op hoofdlijnen een onafgebroken bewoning lijkt te kennen waarbij de oudste sporen uit de Vlaardingen-cultuur stammen vanaf ca. 2850 voor Chr. (Velsbroek-Westbroek).⁸⁸ In de ontwikkeling van het handgevormde aardewerk, zoals door Van Heeringen opgesteld, is er nauwelijks een hiaat tussen het spectrum uit de Late IJzertijd en de vormenschat die in de Romeinse tijd te dateren is. Dit kan als een aanwijzing gezien worden dat het gebied niet aan ingrijpende migraties onderhevig is geweest. Ook kan dit fenomeen herleid worden aan de aanwezige bouwtypen van inheems boerderijen. Eventuele verschillen binnen de regio zijn veeleer te toe te kennen aan de functie van het gebouw. Overwegend zijn er boerderijen met een drieschepige constructie. Voor het duingebied zijn die bekend van Velsen-Hoogovens.⁸⁹ Speciale aanpassingen, kenmerkend voor de omstandigheden aldaar, zijn de maatregelen tegen stuifzand, zoals de plaatsen van waterputten binnen de huizen. Ook manifesteert de strijd tegen stuifzand zich in de noodzaak regelmatig greppels op en om het erf te moeten uitgraven. De functionele differentiatie is door Meffert verklaard voor het Assendelverpolder gebied.⁹⁰ Hij zag een ruimtelijke scheiding tussen zones met drieschepige woonstalhuizen als bedrijfsbasis, met een nadruk op akkerbouw en daarnaast zones die gedurende de zomer werden gebruikt voor het weiden van het vee, waar satellietnederzettingen stonden met plaggenhuizen.

3. Rijn

Voor de reconstructie van het landschap van de Rijnmond bestaat een aantal belangrijke onderzoeken.⁹¹ De monding had een estuarium met een breedte van ca. 900 m die de duinenrij heeft geplooid aan de landzijde. Kort hierachter was een brede zone met geulen ter hoogte van Valkenburg. De rest van het gebied wordt gekenmerkt door een zone langs de rivier waar op de oeverwallen bewoning en gebruik mogelijk was. In tegenstelling tot wat eerder beweerd is⁹², was deze zone toch relatief breed, soms tot 1000 m en bood daarmee voldoende mogelijkheden. In de zone tussen Leiden en Alphen aan den Rijn waren er meerdere geulen en restgeulen tussen het bosveen, dat dicht tot aan de rivier kwam. Dit kan van invloed zijn geweest op de ligging van de *limesweg*. Ter hoogte van Leiderdorp was een crevassesysteem aanwezig, waar in ieder geval Laat-Romeinse bewoning op is aangetroffen. Op de zuidoever zijn verschillende vindplaatsen aangetroffen. Tussen Alphen en Harmelen waren er verschillende crevasses in het veen. Ten oosten van Harmelen begint het rivierengebied.

De kennis over de Romeinse tijd in de Rijnmond is lange tijd (en eigenlijk nog) vooral bepaald door het *limes*-onderzoek.⁹³ Valkenburg is één van de best onderzochte *castella* van NW-Europa en inmiddels weten we ook meer over de forten van de Brittenburg⁹⁴ bij Katwijk, Roomburg bij Leiden, Alphen aan den Rijn, Zwammerdam en recentelijk ook iets meer over Bodegraven. Bij Valkenburg is ook

---

⁸⁴ Woltering 1997, 50-51.

⁸⁵ Diederik 1996.

⁸⁶ Lange *et al.* 2004; Hierover is door Lange een publicatie in voorbereiding.

⁸⁷ Lange *et al.* 2004; Kok 2008.

⁸⁸ Van Gijn & Bakker 2005, 293.

⁸⁹ Calkoen 1967, 23-29; Verhagen 1985.

⁹⁰ Meffert 1998.

⁹¹ Beets *et al.* 1994; Van der Valk 1992; Lenselink 1988; 1992; Van Liere 1949; 1953; Van Dinter in voorbereiding.

⁹² Bechert & Willems 1995.

⁹³ zie voor een overzicht Bechert & Willems 1995.

⁹⁴ Het is de vraag of de Brittenburg wel uitsluitend een *castellum* was. Aangezien sommige vondsten mogelijk duiden op een civiele bewoning. Vooral de uitgestrektheid van de vondsten doet eerder een situatie zoals in Aardenburg vermoeden, waar aan het einde van de tweede eeuw een fort werd gebouwd in een al bestaande civiele nederzetting. Over de aard van Aardenburg, en de militarisering van vergelijkbare plaatsen gedurende de late tweede eeuw zal aandacht worden besteed in het proefschrift van W. d'Haese, Universiteit Gent.

grootschalig onderzoek uitgevoerd naar de *vicus*-bebouwing en een grafveld, alsmede naar de *limes*-weg. De localisering van deze weg is ook elders in de Rijnstreek een terugkerend onderwerp. Over de inheemse bewoningscomponent weten we in verhouding nog weinig. Dit geldt in feite net zo voor de Late IJzertijd. Dit is als een kennislacune te kenschetsen. De vindplaatsen op de stippenkaart bestaan meestal uit oudere vondstmeldingen van wat scherfmateriaal. Grotere delen van nederzettingen met huisplattegronden en bijbehorende structuren zijn schaars. De stippen concentreren zich op de brede stroomrug van de Oude Rijn. Dit is enerzijds verklaarbaar door de gunstige ligging (relatief hoog en droog) en anderzijds door de vele afkleiingen die hier voor de baksteen- en dakpanindustrie zijn uitgevoerd. Daardoor zijn de nederzettingenresten doorgaans fragmentarisch overgeleverd (bijv. Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard). Vindplaatsen van meer dan een handvol scherven in het strandwallengebied zijn eveneens schaars (Katwijk Zanderij, Leiden-Pomona, Noordwijk). Hier zijn de afzandingen van de Oude Duinen en de omzetting tot bollengrond de grote boosdoener geweest. Hierdoor zijn vele vindplaatsen verloren gegaan.

Het veengebied ziet er nog steeds leeg uit wat Romeinse vindplaatsen betreft. Voor een deel kan dit te wijten zijn aan de latere meervorming (specifiek de Haarlemmermeer), maar toch is het opvallend dat er in de zone direct achter de stroomrug niet of nauwelijks vindplaatsen voorhanden zijn. Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk de slechte natuurlijke afwateringsmogelijkheid van het gebied, dat nauwelijks werd aangetapt door het getij. De oeverwallen en overstromingsdekken dicht langs de Rijn boden wat dit betrof een gunstiger vestigingsplaats. In de Maasmond was een groter vestigingsgebied voorhanden (Voorne, Midden Delfland).⁹⁵

Systematisch onderzoek naar de achtergrond van aanwezigheid van de enkele Romeinse vindplaatsen in het veengebied is niet voorhanden. Ook de invloed van een eventuele grootschalige Romeinse landinrichting op het landschap en de mogelijke doorwerking daarvan op de verkaveling van de middeleeuwse ontginningen zijn voor de Rijnmond nog open vragen.

4. Maasmondgebied

De landschapsontwikkeling van de noordelijke Maasmond is in detail gekarteerd⁹⁶ en ook de omgeving van Den Haag en Naaldwijk is redelijk goed bekend.⁹⁷ De Maasmonding heeft, net als het Oer-IJ estuarium, een zeer rijk bodemarchief, waarbij alle landschapstypen door de tijd heen bewoond en gebruikt zijn. Op basis van diachrone verspreidingskaarten vanaf de Late IJzertijd tot en met de Vroege Middeleeuwen zijn verschillen waarneembaar in locatiekeuzen van de verschillende landschapstypen achter de strandwallen.⁹⁸

In een groot deel van het veengebied lijkt er sprake te zijn van een bewoningshiaat in de periode tussen 175 voor Chr. tot aan het begin van de eerste eeuw na Chr. Er zijn echter ook aanwijzingen voor continuïteit gevonden, zoals in de Foppenpolder en Aalkeet-Buitenpolder in Midden-Delfland.⁹⁹ Dit wijst erop dat er mogelijk microregionale verschillen zijn. Voor Midden-Delfland wordt een model van verplaatsing bepleit in plaats van een bewoningshiaat.¹⁰⁰ Met betrekking tot dit geconstateerde bewoningshiaat spelen vragen naar de betrouwbaarheid van het bewoningshiaat een rol, evenals de vraag naar de rol van methodische aspecten in deze.

Voor de zuidelijke oever van de Maas zoekt Van Trierum de oorzaak in etnische veranderingen.¹⁰¹ Opvallend is dat het aardewerk uit de Late IJzertijd verschilt van het aardewerk uit de Romeinse Tijd uit dezelfde regio.¹⁰² Het verschil in aardewerk wordt wel aangevoerd als aanwijzing voor discontinuïteit, maar als de bewoners naar elders vertrokken, waar bleven ze dan? Waar komen we in de Romeinse tijd aardewerk tegen dat sterke gelijkenis vertoont met dat uit de IJzertijd?

Toen in de eerste eeuw voor Chr. de kleigronden in de estuaria, die voorheen nog onderhevig waren aan de getijdenwerking, op grote schaal droogvielen, werden deze vanaf dat moment ook in toenemende mate gebruikt. Op de drooggevallen prieden ontstonden bewoningslinten van boerderijen en erven.¹⁰³ De bulk van de bewoningssporen deed zich pas echt voor aan het einde van de eerste eeuw na Chr. en in de regel wordt de start van de bewoning gesteld op 70 na Chr. Er is echter vroege

⁹⁵ vgl. de vindplaatsen op de kaart van Bloemers 1978, bijlage 8 (D.P. Hallewas/J.F. van Regteren Altena).

⁹⁶ Van Liere 1949; Van Regteren Altena *et al.* 1962, 23 ff, Hallewas & Van Regteren Altena 1979; Van Heeringen 1992, Bult 1983, Van den Broeke 1993, 59 e.v.; Bult & Van den Broeke 1990.

⁹⁷ Van Veen & Waasdorp 2000.

⁹⁸ Van Es *et al.* 1988, 86-91; Van Londen 2006, 229.

⁹⁹ Van den Broeke 1993; Van Londen 2006, 105-112.

¹⁰⁰ Van Londen 2006, 228-231.

¹⁰¹ Van Trierum *et al.* 1988, 39; 1992.

¹⁰² Van Trierum 1992.

¹⁰³ Van Londen 2006, 226.

bewoning aangetroffen, zoals in Rijswijk-De Bult¹⁰⁴, Midden-Delfland¹⁰⁵ en op de locatie De Vergulde Hand te Vlaardingen.¹⁰⁶

In de tweede eeuw was er zelfs sprake van een piek in de bevolkingsdichtheid, die bovendien een meer algemenere verspreiding lijkt te hebben gehad.¹⁰⁷ Ook de oevers van de rivieren en de meanders werden betrokken. Met de beschikbare kleigronden was er ruimte voor nieuwe wegen en paden die het achterland ontsloten. Ook de veengronden werden wel bewoond. Een sporadische vondst uit de derde eeuw in Midden-Delfland wijst erop dat men kunstmatige platforms (terpjes) uit plaggen en/of mest opwierp om huisplaatsen in het veen te verhogen en te verstevigen.¹⁰⁸ Deze platforms zijn ook gevonden in het Zeeuwse Ellewoutsdijk, en in Hellevoetsluis-Nieuwenhoorn op Voorne-Putten.¹⁰⁹

Voor de tweede eeuw zijn er legio aanwijzingen voor vernatting, zowel in het milieu als in het type sporen dat aangetroffen wordt. Duikers en slotenstelsels wijzen op een intensief waterbeheer.¹¹⁰

In de derde eeuw nam de bewoning op de kreekruggen af. Een hypothese die onderzocht kan worden is of de bewoning uit de Laat-Romeinse tijd zich ging concentreren rondom *Forum Hadriani*.¹¹¹

Vroegmiddeleeuwse bewoning is te vinden in de duinstreek van Den Haag en het is dan ook denkbaar dat er in de overgang van de Laat-Romeinse tijd naar de Vroege Middeleeuwen weer een migratie in de regio plaatsvond.¹¹²

5. Schelde

Het Schelde-estuarium had vanaf het Pleistoceen een relatief lage ligging. Tot tweemaal toe, in het Laat-Atlanticum (ca. 4100 voor Chr.) en later in de Middeleeuwen (500- 1200 n Chr.), zijn grote estuaria's gevormd met diepe erosiegeulen. Tussen beide perioden in waren er processen van opslibbing, sluiten van de kust, en veenvorming, waarbij een rivierloop van de Schelde overbleef.¹¹³ In de Romeinse tijd was de kust redelijk gesloten, daar waar wij nu de eilanden van Zuid-Holland en Zeeland kennen.

De zee heeft later veel van de toenmalige Romeinse kustlijn geërodeerd, waardoor nogal wat belangrijke vondsten in secundaire depositie aangetroffen worden. Sinds kort is er een inventarisatie van de bewoning van de Scheldedelta in de Romeinse tijd.¹¹⁴ Er is in ieder geval bewoning aangetoond vanaf de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd. In Tholen en Noord-Beveland is het gebied bewoond vanaf het midden van de eerste eeuw na Chr. De bewoning lijkt grotendeels af te breken in het laatste kwart van de derde eeuw, hoewel muntvondsten in Aardenburg, Domburg, Westerschouwen en Buttinge eventuele Laat-Romeinse bewoning aantonen¹¹⁵. Van de Vlaamse Zandstreek tussen de Leie en de Schelde bestaat eveneens een inventarisatie.¹¹⁶ Zowel dat beeld als die van de Maasmonding kunnen als referentie dienen voor de Schelde delta.

De kust van Zeeland was vanaf het einde van de tweede eeuw met forten versterkt, als reactie op invallen van Chauken. Diverse *castella* en een vlootbasis lagen langs de Zeeuwse en Vlaamse kust, zoals Maldegem, Aardenburg en Oudenburg. De versterking hield daarnaast mogelijk ook verband met de handelsfunctie van het gebied. Door inscripties op de altaren ter ere van Nehalennia is duidelijk dat hier een overslagplaats lag, waarlangs goederen passeerden van onder andere het Rijngebied en uit Gallia naar Britannia. Colijnsplaat en Domburg hebben een doorvoerfunctie gehad, maar waren ook belangrijk voor lokale afzet.¹¹⁷ Mogelijk heeft de Scheldedelta een aparte en onderscheidende functie gehad in vergelijking met de andere delta's. Dit moet onderzocht worden. De agrarische economie van de inheemse bewoning bestond grotendeels uit gemengde bedrijven met rund, schaaap, geit en sporadisch varkenshouderij. Het lijkt niet waarschijnlijk dat er sprake is geweest van surplusproductie van graan. Daarnaast was er een specifieke gerichtheid op productie van zout en kalk.

¹⁰⁴ Bloemers 1978, 33-46.

¹⁰⁵ Van Londen 2006, vindplaatsen MD01.17; MD 03.01; MD 16.24; MD21.23.

¹⁰⁶ Hierover heeft De Ridder een publicatie in voorbereiding.

¹⁰⁷ Bloemers (1978) berekent 5-12 mensen voor de nederzetting Rijswijk-De Bult in de eerste eeuw, voor de tweede en derde eeuw zijn dat er 17-18 mensen. Voor Texel geldt een dichtheid van 20-29 mensen per km² in de Midden en Laat-Romeinse tijd, tegen 12-22 mensen per km² in de periode daarvoor (Woltering 1997, 53). Voor heel Nederland wordt een bevolkingstoename verondersteld, afgeleid van de verdichting van nederzettingen (Van Es *et al.* 1988, 89).

¹⁰⁸ Van Londen 2006, vindplaats MD 21.23.

¹⁰⁹ Trierum *et al.* 1988, 41; Trierum 1992, 88-90.

¹¹⁰ De Ridder 1999; Van Londen 2006.

¹¹¹ Van Londen 2006, 231.

¹¹² Over een discussie over de Laat-Romeinse periode heeft De Bruin een publicatie in voorbereiding.

¹¹³ Zagwijn 1986, 28.

¹¹⁴ De Clerq & Van Dierendonck in druk.

¹¹⁵ De Clerq & Van Dierendonck in druk.

¹¹⁶ Vermeulen 1992.

¹¹⁷ De Clerq & Van Dierendonck in druk.

Het weinige dat bekend is van huisvormen is dat ze aan lijken te sluiten op het Alphen-Ekeren type.¹¹⁸ Ook is er een sterke overeenkomst met de boerderijen uit het veen bij Schiedam-Kethel.¹¹⁹ Bijvoorbeeld de boerderijen bij Ellewoutsdijk, die een vergelijkbare constructie hebben van als een A-frame geplaatste dakdragende palen, met rechtstandige wandpalen.¹²⁰

2.3: Chronologie

2.3.1: Algemene beschrijving

Voor de chronologie zijn het historische kader, de wijze van periode-indeling en de dateringstechnieken van belang. Naar het historische kader wordt tegenwoordig minder onderzoek gedaan. Voor wat betreft de periode-indeling wordt veelal gebruik gemaakt van fasen met de duur van één of meerdere generaties, een interval van 30 jaar. Dit is gebaseerd op antropologisch onderzoek in combinatie met de geschatte levensduur van een huis. Het valt op dat deze interval van 30 jaren te pas en te onpas wordt toegekend, ook aan complexen met een totaal andere levensduur, zoals verkavelingsystemen. Een betere typonomie van de lokaal geproduceerde en breed verspreide Lage Landen Waar¹²¹ zou een belangrijke rol kunnen spelen voor de chronologie.

2.3.2: De estuaria

1. Vlie

De overgang van de IJzertijd naar de Romeinse IJzertijd doet zich, althans voor Texel, voor als een continuïteit.¹²² Dit geldt niet voor de overgang naar de Vroege Middeleeuwen. Met nieuwe dateringstechnieken probeert men greep te krijgen op de vierde en vijfde eeuw na Chr. Het kan zijn dat de periode zo slecht vertegenwoordigd is omdat het aardewerk slecht te scheiden is van vroegere perioden. Deze periodescheiding is voor de regio rond Schagen deels wel mogelijk.¹²³

2. Oer-IJ

Meffert heeft een fasering aangebracht voor de ontwikkeling van het gebruik van de regio en de archeologische weerslag daarvan:¹²⁴

Fase 1 (30 voor Chr. - 30 n.Chr.): verspreid liggende alleenstaande boerderijen in de strandwallen en rietveenzone;

Fase 2 (30-90 n.Chr.): uitbreiding van het systeem van fase 1 tot in het kweldergebied;

Fase 3 (90-150 n.Chr.): verlaten van de permanente nederzettingen in het kweldergebied, gepaard gaand met een seizoensmatige locationele splitsing van de bedrijven gedurende de zomermaanden;

Fase 4 (150-270 n.Chr.): contractie van de nederzettingen op de strandwallen en de stroomruggen.

Onderzoek door Bosman heeft uitgewezen dat het gebruik van 1e-eeuwse Romeinse importen voor de dateerbaarheid van de chronologie in de regio nauwelijks mogelijk is.¹²⁵ Deze importen zijn afkomstig uit de forten en daar na het verlaten van de forten opgeraapt en in het inheemse systeem beland. Wel is interessant na te gaan welke rol die objecten gekregen hebben. Romeinse importen uit latere perioden zijn, hoewel ze wel gevonden zijn, schaars.¹²⁶ Het inheemse aardewerk is op dit moment nog te slecht bekend om een verfijning van een chronotypologie, anders dan op hoofdlijnen, te kunnen vervaardigen. Hier is zeker sterke behoefte aan dendrochronologische dateringen.

Het onderzoek in Castricum-Oosterbuurt heeft dendro-dateringen van 290 na Chr. opgeleverd.¹²⁷ Het erf werd verlaten rond 330 na Chr., maar losse vondsten zoals zilveren Tutulusfibulae, zilveren sierspelden (typen Fécamp en Wijster), een vijftal muntjes (aes IV) en een handvat van een bronzen scheermes. wijzen op nog latere bewoning die in de tweede helft van de vierde en begin vijfde eeuw te dateren is.

¹¹⁸ De Clerq & Van Dierendonck in druk.

¹¹⁹ Modderman 1973.

¹²⁰ Sier 2003; Ook in het Wateringseveld zijn enkele driebeukige huisplattegronden met A-constructie opgegraven. Siemons bereidt een publicatie hierover voor.

¹²¹ Oude benamingen voor dit aardewerk zijn terra nigra-achtig, kustaardewerk, Rupeliaans aardewerk en Waaslands aardewerk.

¹²² Woltering 1997, 50.

¹²³ Diederik 2002.

¹²⁴ Meffert 1998.

¹²⁵ Bosman 1997.

¹²⁶ Erdrich 1996; Bosman 1997.

¹²⁷ Hagers & Sier 1999.

Literatuur

- Abbink, A.A., 1986: Structured allocation and cultural strategies, in: R.W. Brandt, S.E. van der Leeuw & M.J.A.N. Kooiman (eds.), *Gedacht over Assendelft*, Amsterdam, (IPP-Working Paper 6), 22-33.
- Abbink, A.A. 1990: Midden Delfland: Foppenpolder / Aalkeetbuitenpolder, in: W.A.M. Hessing (ed.), *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1989*, *Holland* 23, 336..
- Abbink, A.A. 1993a: Dwelling on peat, *APL* 26, 45-58
- Abbink, A.A. 1993b: The Iron Age in Midden-Delfland. *Helinium* XXXIII (2), 253-301
- Abbink, A.A., 1999: *Make it and break it: the cycles of pottery. A study of the technology, form, function, and use of pottery from settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-Muggenburg 1, Roman period, North-Holland, the Netherlands*, Leiden (ASLU 5).
- Bechtert, T. & W.J.H. Willems, 1995: *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.
- Beentjes, R. & J. de Koning, 2000: Nabij de monding van het voormalige Oer-IJ, *Westerheem* 49 nr. 2, 2000.
- Beerenhout, B., 1994: Velsen-1: Indications for water-pollution in the harbour of a Roman castellum in the Netherlands, *Archaeofauna* 3, 127-130.
- Beets, D.J., A.J.F. van der Spek & L. van der Valk 1994: *Holocene ontwikkeling van de Nederlandse kust*, Haarlem, 1- 53 (Rijksgeologische Dienst, rapport 40.016).
- Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001: *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, the Netherlands*, Assen.
- Berg, J. van den & W. Hendrikse, 1980: Een Romeinse schelpkalkbranderij uit de eerste eeuw te Koudekerke (Z): met notities over zoutwinning, *Westerheem* 29, 220-232.
- Bloemers, J.H.F., 1978: Rijswijk (Z.H.) 'De Bult', Eine Siedlung der Cananefaten, *NO* 8, Amersfoort.
- Bloemers, J.H.F. (ed.), 1988: *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Amsterdam.
- Bloemers, J.H.F & M.-H. Wijnen (eds.), 2001: *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling, De conceptuele grondslagen*, Assen.
- Blom, E. & L. van der Feist, 2007: *Poeldijk Westhof, vindplaats B. Een inheems-Romeinse nederzetting uit de 1^e tot de 3^e eeuw*, Amersfoort (ADC-rapport 909).
- Bogaers, J.E., 1960-1961: Civitas en stad van de Bataven en Canninefaten, *BROB* 10-11, 263-317.
- Bogaers, J.E., 1959: Romeins Nederland, in: J.E. Bogaers *et al.* (eds.), *Honderd eeuwen Nederland*, Den Haag (Antiquity and Survival II 5-6).
- Bogaers, J.E. 1964, *Forum Hadriani*, *BJ* 164, 45-52.
- Bosman, A.V.A.J., 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, proefschrift UvA, Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J., 1999: Velsen 1 and Velsbroek B6, the latest excavations, results and interpretation from features and finds, in: N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies XVII 1997, Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 303-308.

- Bosman, A.V.A.J. & W.J. Bosman, 2001: Reacties van lezers: Na Flevum ook Baduhenna teruggevonden?, *Westerheem* 50, 169-171.
- Bosman, A.V.A.J., W.J. Bosman & M.D. de Weerd, 1998: *De vroeg-Romeinse basis Velsen 2, Het onderzoek in het tracé van de drinkwatertransportleiding in de Zuiderscheg in september 1997*, IPP, Amsterdam
- Bosman, A.V.A.J. & M.D. de Weerd, 2004: Velsen: The 1997 Excavations in the Early Roman Base and a Reappraisal of the Post-Kalkriese Velsen/Vechten Dating Evidence, in: F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (eds.), *Archaeology in Confrontation, Aspects of Roman Military Presence in the Northwest*, Gent (ARGU 2).
- Bosman, M., 1967: Verslag van de opgraving van een deel van een karolingisch huis en een middeleeuwse waterput uitgevoerd door de Archeologische werkgroep "Hoogovens-Velsen" op het nieuwe uitbreidingsterrein (Noord) van Hoogovens te Velsen, monografie.
- Bosman, W., 1997: *Schagen Witte Paal z-o. Profielonderzoek rioolsleuven*, Santpoort Zuid (intern rapport van de historische kring Velsen).
- Brandenburgh, C.R. & W.A.M. Hessing, 2005: *Matilo, Rodenburg, Roomburg de Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*, Leiden.
- Brandt, R.W., G.J. van der Horst & J.J. Stolp (eds.), 1983: *De Zaanstreek archeologisch bekeken*, Zaanstad.
- Brandt, R.W., W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (eds.), 1987: *Assendelver Polder Papers 1*, Amsterdam, (Cingula 10).
- Brinkhuizen, D.C., 1989: *Ichthyo-archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van het Romeins vismateriaal uit Velsen (Nederland)*, proefschrift RUG, Groningen.
- Brinkkemper, O., 1991: Wetland farming in the area south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman Period, an environmental and palaeo-economic reconstruction, *APL* 24, Leiden.
- Broeke, P.W. van den, 1986: Zeezout: een schakel tussen west en zuid Nederland in de IJzertijd en de Romeinse tijd, in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (eds.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam, (Rotterdam Papers 5), 91-114.
- Broeke, P.W. van den, 1993: A crowded peat area: observations in Vlaardingen-West and the Iron Age habitation in southern Midden-Delfland, *APL* 26, 59-82.
- Broeke, P.W. van den & H. van Londen, 1995: *5000 jaar wonen op veen en klei. Archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland*, Utrecht.
- Brongers, J.A. 2002: *Een vroeg begin van de moderne archeologie, Leven en werken van Cas Reuvens (1793-1835)*, Amersfoort.
- Brugge, J.P. ter, 2002: Duikers gemaakt van uitgeholde boomstammen in het Maasmondgebied in de Romeinse Tijd'. In: *BOOR-balans* 5, 63-86.
- Bruin, J. de, 2002/2003: Een eerste aanzet tot de ontrafeling van de bewonings-geschiedenis van zuidelijk Zuid-Holland in de Romeinse tijd, in: E. van Rossenberg *et al.* (eds.), *SOJA Bundel*, Amsterdam/Leiden, 27-34.
- Bruin, J. de & H. Koot, 2006: Onder de rook van *Forum Hadriani*. De nederzetting Leeuwenbergh, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (eds.): *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 140-144.
- Buijtendorp, T., 1982: Een Romeinse stad bij Voorburg-Arentsburg. Een interpretatie, *Westerheem* 31, 142-163

- Buijtendorp, T., 1984, Nieuw onderzoek naar *Forum Hadriani*, *Westerheem* 33, 116-124
- Buijtendorp, T., 1988, Periodisering van Romeins Voorburg, *Westerheem* 37, 107-117
- Buitendorp, T., 2006: Romeins Voorburg. Keizer Hadrianus en de status van de stad, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (eds.), 2006, *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 80-90.
- Buijtendorp, T, in voorbereiding: *Romeins Voorburg*, (proefschrift VU, Amsterdam).
- Bult E.J., 1983: *Midden-Delfland, een archeologische kartering; inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis*, Amersfoort/Maasland, (NAR 2).
- Bult E.J. & P van den Broeke, 1990, *Archeologische vindplaatsen op Geogenetische-Lithostratigrafische Grondslag*, Reconstructie Midden-Delfland [kaart].
- Byvanck, A.W., 1943: *Nederland in den Romeinschen tijd*, Leiden.
- Calkoen, H.J., 1967: *Velsen, Grepen uit de geschiedenis van een oude woonplaats in Kennemerland*, IJmuiden.
- Carmiggelt, A. & A.J. Guiran 1997: Pre-stedelijke bewoningssporen en vondsten uit het tracé van de Willemspoortunnel te Rotterdam; prehistorie, Romeinse tijd en Middeleeuwen (vóór circa 1150), in: A. Carmiggelt, A.J. Guiran & M.C. van Trierum (eds.) *Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemspoortunnel te Rotterdam*, Rotterdam (BOORbalans 3), 73-112.
- Carmiggelt, A., F.J. Laarman & J.A. Waasdorp, 1998: Het archeozoologisch onderzoek, in: Carmiggelt, A. (ed.): *Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag; De dieren- en plantenresten*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties (HOP) 4), 11-37.
- Clason, A.T., 1978: Animal Husbandry and Hunting at Rijswijk (Z.H.), in: J.H.F. Bloemers: *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult'*. Eine Siedlung der Cananefaten, Amersfoort, (NO 8), 424-437.
- Clason, A.T. & E. Knol, 1994: Het ongehoorde rund in de Nederlandse Kuststreken, *Paleo-aktueel* 5, 85-88.
- Clerq, W. de & R. van Dierendonck, in druk: *Extrema Galliarum. Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in het Imperium Romanum. VOBOV-info. Tijdschrift van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, v.z.w.*
- Colenbrander, B. & Must Stedebouw (eds.), 2005: *limes Atlas*, Rotterdam.
- Cultuur Verbindt, 2004: *Cultuurnota 2005-2008 provincie Noord-Holland, afdeling Zorg, Welzijn en Cultuur*, Haarlem.
- Darvill, T., 2002: *Oxford Concise dictionary of Archaeology*, Oxford.
- Defilet, M.P. & T. de Ridder (eds.), 2004: *Van Schravendijkplein 1.090. Basisverslag. Vlaardingen (VLAK-verslag 5.1)*.
- Den Haag, 2007: *Inventaris van archeologische vindplaatsen in de gemeente Den Haag. Versie september 2007*.
- Diederik, F., 1993: Schagen: Witte Paal, in: P.J. Woltering (ed.), *Archeologische kroniek van Holland over 1992*, I Noord Holland, *Holland* 25, 299-301
- Diederik, F., 2002: *'Schervengericht', Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en de vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland*, Amsterdam (AWN-reeks 3).

Dinter, M. van, in voorbereiding.: *Een landschapsreconstructie van het westelijk deel van de limes*, Nijmegen.

Dierendonck, R.M. van, 1987: The Roman Wall-Paintings and the Character of the Roman Settlement at Aardenburg, in: *Cahiers d'archéologie romande* 43 (Aventicum, Pictores per provincias), 197-199.

Dierendonck, R.M., van 1997: Valkenburg Marktveld: military and civilian occupation in the vicinity of a frontier fort. In: Groenman- van Waateringe, B.L. van Beek, W.J.H. Willems & S.L. Wynia (eds.): *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Oxford (Oxbow Monograph 91) , 547-554.

Dierendonck, R.M. van & L.J.F. Swinkels, 1983: Wall-Painting Fragments Found in the Roman Settlement at Aardenburg, *BROB* 33, 153-196.

Dijk, M. van, 1999: Zooarcheologisch onderzoek Schipluiden 1996; Vindplaats 3.01 en Module 4, doctoraalscriptie IPP, UvA, Amsterdam.

Dijk, J. van, H. Robbers & T. de Ridder (eds.), 2000: *Hoogstad 5.19. Het botmateriaal van een inheems-Romeinse nederzetting uit 120-175 na Chr.*, Vlaardingen, (VLAK-verslag 2.2).

Dijk, J. van, H.A. Robbers en T. de Ridder (eds.), met bijdragen van W.J. Kuijper (schelpen) en J. Schelvis (ectoparasieten), 2002: *Hoogstad 6.36. Het dierlijk materiaal*, Vlaardingen (VLAK-verslag 3.2).

Döbken, A.B., 1992: Een grafveld uit de Romeinse Tijd te Spijkenisse-Hartel West (Voorne-Putten), in: A.B. Döbken (ed.), *BOORbalans 2. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, 145-222.

Domburg, K.M. van, 2004: *In de schaduw der Romeinen. Bewoning in de Oostvlietpolder vindplaats 5 te Leiden*, doctoraalscriptie UvA, Amsterdam.

Eerden, R. van (ed.), 2004: *Behoud en beheer van archeologische vindplaatsen in het Oer-IJ-gebied*, Haarlem/Provincie Noord Holland.

Erdrich, M., 1996: *Rom und die Barbaren, Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze seit der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, proefschrift UvA, Amsterdam.

Erdrich, M., 2001: *Rom und die Barbaren, Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze seit der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Mainz.

Es, W.A. van, 1981: *De Romeinen in Nederland*, Bussum.

Es, W.A. van, H. Sarfatij & P.J. Woltering, 1988: *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*, Amersfoort.

Esser, K. 2003: Voeding en veeteelt van de inheems Romeinse bewoners, in: M. Sier (ed.) *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, Bunschoten, (ADC Rapport 200), 167-172.

Flamman, J.P. & T.A. Goossens (eds.), 2006: *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125-270 n.Chr.)*, Amersfoort (ADC-rapport 625).

Besselsen, E.A., 2005: *Ruimte voor water. Proefsleuven voor een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland*, Amsterdam (AAC-Publicaties 27)

Gehasse, E.F., 1997: *Valkenburg: het botmateriaal uit de Marktveld-Geul 1985-1988* (ongepubliceerd manuscript).

- Giffen, A.E. van, 1948: De Romeinse Castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (ZH). (Pretorium Agrippinae), I: De opgravingen in 1941, *Jaarverslag Vereeniging voor Terpenonderzoek* 25-28 (1940-1944), 1-316
- Giffen, A.E. van, 1949: Inheemse en Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg (Z.H.) en Vechten, *Jaarverslag Vereeniging voor Terpenonderzoek* 29-32 (1946).
- Giffen, A.E. van, 1955: De Romeinse Castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (ZH). (Pretorium Agrippinae), II: De opgravingen in 1942-3 en 1946-1950, *Jaarverslag Vereeniging voor Terpenonderzoek* 33-37 (1948-1953), 1-209.
- Gijn, A. van & J.A. Bakker, 2005: Hunebedbouwers en steurvissers, Midden-neolithicum B: trechterbekercultuur en Vlaardingen-groep, in: L.P. Louwe Kooijmans *et al.* (eds.), *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam, 281-306.
- Glasbergen, W., 1972: *De Romeinse castella te Valkenburg, Z.H.: de opgravingen in de dorpsheuvel in 1962*, Groningen.
- Grant, M., 1984: *Tacitus, The Annals of Imperial Rome*, Dorset
- Groenman-van Waateringe, W., 1983: The disastrous effect of the Roman occupation, in: R.W. Brandt & J. Slofstra (eds.), *Roman and Native in the Low Countries*, (BAR Int. Ser. 184), 147-157.
- Groenman-van Waateringe, W., 1989: Food for soldiers, food for thought, in J.C. Barret, A.P. Fitzpatrick & L. Macinnes (eds.), *Integrating the subsistence economy*, Oxford (BAR Int. Ser. 181), 135-162.
- Groenewoudt, B., H. van Haaster, R. van Beek & O. Brinkkemper, 2007: Towards a reverse image. Botanical research into the landscape history of the eastern Netherlands (1100 B.C. - A.D. 1500), *Landscape History* 29, 17-33.
- Goossens, T. A. en J. Ph. Flamman (eds.), 2006: *Schipluiden, 'Harnaschpolder': de inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 - 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport 625)
- Groot, M., 1998: *Goosebumps; The animal remains from site 21.23 ('OB') in Midden-Delfland*, (doctoraalscriptie VU, Vrije Universiteit Amsterdam).
- Hazenberg, T., 2000: *Leiden Roomburg 1995-1997: archeologisch onderzoek naar het Kanaal van Corbulo en de Vicus van het Castellum Matilo*, Amersfoort (RAM 77).
- Hagers, J-K.A. & M.M. Sier, 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningsporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen*, Amersfoort, (RAM 53).
- Hallewas, D.P., & R.M. van Dierendonck 1993: The Valkenburg-Marktveld and Valkenburg-the Woerd Excavations, 1985-1988: a Preliminary Report, in: R.M. van Dierendonck, D.P. Hallewas & K.E. Waugh (eds.), *The Valkenburg Excavations, 1985-1988, Introduction and Detail Studies, The Valkenburg Project I*, Amersfoort, (NO 15), 11-46.
- Hallewas D.P. & J..F. van Regteren Altena, 1979: Archeologisch en historisch-geografisch overzicht, in: C.J. van Staalduinen (ed.), *Toelichtingen bij de Geologische kaart van Nederland- blad Rotterdam West (37W)*, Haarlem, 89-109.
- Hazenberg, T., 2000: *Leiden-Roomburg 1995-1997 archeologisch onderzoek naar het kanaal van Corbulo en de vicus van het castellum Matilo*, Amersfoort, (RAM 77).
- Heeringen, R.M. van, 1992: *The Iron Age in the Western Netherlands*, proefschrift VU, Amersfoort/Amsterdam. (idem BROB 31, 347-53; BROB 37, 39-121; BROB 39, 7-267).
- Heeringen, R.M. van, 1993: Een nederzetting uit de vroeg-Romeinse Tijd nabij Colijnsplaat op Noord-Beveland, *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* 19, 19-30.

Heeringen, R.M., van, 1995: Kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege Middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief, in: R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx & A. Mars (eds.), 1995: *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Deel I, De Zeeuwse ringwalburgen, Goes/Amersfoort, 41-67.

Heeringen, R. M. van, R.C.G.M. Lauwerier & H.M. van der Velde, 1998: Sporen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in de Hoeksche Waard. Een aanvullend archeologisch onderzoek te Westmaas-Maaszicht, gem. Binnenmaas, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 56)

Heeringen, R.M., van, & C. Koot, 2005: *De late prehistorie in West-Nederland*. NOaA-hoofdstuk 14 (versie 1.0), (www.noaa.nl).

Heeringen, R.M. van & E.M. Theunissen, 2002: *Dessiccation of the Archaeological Landscape at Voorne-Putten*, Amersfoort (NAR 25).

Heeringen, R.M. van & E.M. Theunissen, 2006: *Archaeological monitoring of (paleo)wetlands in the Netherlands. From best practice to guidelines*, Edinburgh (Proceedings 11th WARP Conference on Wetland Archaeology, Edinburgh 20-23 september 2005)..

Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the First Millenium. An Outline*. Utrecht, 9-53, B189

Helmond, N. van, 2008: *Forum Hadriani: A dendrochronological study to determine the age and origin of wood from a Roman quay and landing stage*, Utrecht (ongepubliceerde Bachelor-scriptie UU).

Henderikx, P.A., 1986: The lower delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period to ca 1000, *BROB* 36, 447-599.

Henderikx, P.A., 1987: *De Beneden-Delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum, (Hollandse Studiën 19).

Hessing, W.A.M., 1993: Ondeugende Bataven en verdwaalde Friezen? Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de IJzertijd en Romeinse tijd in West- en Noord-Nederland, in: E. Drenth & E. Knol (eds.), *Het tweede leven van onze doden*, Amersfoort, (NAR 15), 17-40.

Hessing, W.A.M., 1995: Het Nederlandse kustgebied, in : T. Bechert & W.J.H. Willems (eds.), *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.

Hessing, W., 1999: Building Programmes for the Lower Rhine *limes*. The impact of the Visits of Trajan and Hadrian tot the Lower Rhine. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.): *In discussion of the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 149-156.

Heijden, P. van der & M. Sier, 2006: *Wonen op het veen, Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, Utrecht.

Hiddink, H.A., 1991: Rural centres in the Roman settlement system of Northern Gallia Belgica and Germania Inferior, in: N. Roymans & F. Thews (eds.), *Images of the past, Studies on ancient societies in northwestern Europe*, Amsterdam (SPP 7), 201-233.

Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser, 1^e eeuw voor – 4^e eeuw na Chr.*, proefschrift UvA, Amsterdam.

Hingh, A. de & W. Vos, 2005, *Romeinen in Valkenburg (ZH), de opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Leiden.

Holwerda, J.H., 1923: *Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.

Holwerda, J.H., 1938: Een Bataafs dorp op Ockenburgh bij Den Haag. De opgraving der nederzetting, *OMROL* NR 119, 11-60.

- Hutjes, J.M. & J.A. van Buren, 1996: *De gevalsstudie, Strategie van kwalitatief onderzoek*, Meppel/Amsterdam/Heerlen.
- IJzereef, G.F., 1981: *Bronze Age animal bones from Bovenkarspel. The excavation at Het Valkje*, Amersfoort (NO 10).
- Jelgersma, S., J. de Jong, W.H. Zagwijn & J.F. van Regteren Altena, 1970: The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archaeology. *MRGD*, N.S. 21, 93-167.
- Jonge, W. de, J. Bazelmans & D. de Jager (eds.), 2006: *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht
- Kattenberg, A. E., 2008: *The application of magnetic methods for Dutch archaeological resource management*, Amsterdam, (Geoarchaeological and bioarchaeological studies 1571-0750 vol. 9).
- Kemmers, F., 2005: *Coins for a legion, An analysis of the coin finds of the Augustan legionary fortress and Flavian canabae legionis at Nijmegen*, proefschrift RU, Nijmegen.
- Ket, D.T., 1983: *Rijswijk revisited; De dierlijke resten van Rijswijk 'de Bult' aan een nader onderzoek onderworpen*, doctoraalscriptie RUG, Groningen.
- Kok, M.S.M. 2008: *The homecoming of religious practice: an analysis of offering sites in the wet low-lying parts of the landscape in the Oer-IJ area (2500 BC- AD 450)*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam)
- Kolen, J., 2005: *De biografie van het landschap, Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam.
- Koning, J. de, 2003: 'Why did they leave? Why did they stay? On continuity versus discontinuity from Roman times into the Early Middle ages in the Western Coastal Area of the Netherlands', in: T. Grünewald & S. Seibel (eds.), *Kontinuität und Diskontinuität. Germania inferior am Beginn und am Ende der Römischen Herrschaft. Beiträge des Deutsch-Niederländischen Kolloquiums in der Katholieke Universiteit Nijmegen* (27 bis 30.06.2001), Berlin/New York, 53-82.
- Koning, J. de., 2007, Bloemendaal, Groot Olmen, in: *Archeologische Kroniek Noord-Holland, Holland* 39, 23-26.
- Koning, J. de, 2008: '3000 Jaar bewoning bij Assum'. Zaandam.
- Kort, J.W. & Y. Henk, in druk: *Plangebied Rietvinklaan 5, Gemeente Leidschendam-Voorburg. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1428).
- Kuijl, E. van der, 2000: Friezen en Romeinen als bondgenoten, een bevolkingsgroep in dubio, *Westerheem* 49, 179-184.
- Lange, S., E. Besselsen & H. van Londen, 2004: *Het Oer-IJ estuarium. Archeologische Kennis Inventarisatie (AKI)*, Amsterdam (AAC publicaties 12).
- Lange, S. en T. de Ridder, 2003: *Van Schravendijkplein 1.090. Het onderzoek naar een inheems-Romeinse palenconstructie*, Vlaardingen (VLAK-verslag Nr. 5.3).
- Langereis, S., 2001: *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius.*, Amsterdam (Hollandse Studiën 37).
- Lauwerier, R.C.G.M., 1988: *Animals in Roman times in the Dutch eastern river area. 's-Gravenhage/Amersfoort* (NO 12).
- Lauwerier, R.C.G.M., 1999: Eating horsemeat: the evidence in the Roman Netherlands. *Archaeofauna* 8, 101-113.

- Lauwerier, R.C.G.M., 2002: Animals as food for the soul, in: K. Dobney & T. O'Connor (eds.): *Bones and the man; Studies in honour of Don Brothwell*. Oxford, 63-71.
- Lauwerier, R.C.G.M., 2004: The economic and non-economic animal: Roman depositions and offerings, in: Jones O'Day, S., W. van Neer & A. Ervynck (eds.), *Behaviour behind bones (Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002, Vol. 1)*. Oxford, 66-72.
- Lauwerier, R.C.G.M. & F.J. Laarman 1999: Dierlijk botmateriaal, in: J.-K.H. Hagers & M.M. Sier (eds.): *Castricum-Ooosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen*, Amersfoort (RAM 53), 129-151; 226-251.
- Lauwerier, R.C.G.M. & P.J.A. van Mensch, 1993: Het vee van de inheems-Romeinse bewoners van Colijnsplaat-Noordhoeksnoel en Kats (Noord-Beveland). *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* 19, 35-39.
- Lauwerier, R.C.G.M. & J.M.M. Robeerst 2001: Horses in Roman times in the Netherlands, in: H. Buitenhuis & W. Prummel (eds.): *Animals and man in the past; essays in honour of Dr. A.T. Clason*, Groningen, (ARC-Publicatie 41), 275-290.
- Lenselink, G, 1988: Valkenburg aan de Oude Rijn in de Romeinse tijd, landschapsreconstructie gebaseerd op electro-magnetische geleidbaarheidsmetingen, bodemprofielen, opgravingsgegevens en allerhande kaartmateriaal, ongepubliceerde scriptie Landbouw Universiteit Wageningen.
- Lenselink, G., 1992: *Booronderzoek en geleidbaarheidsmetingen op en in de omgeving van het vliegveld Valkenburg (Z.H.) gekoppeld aan opgravingsgegevens Valkenburg 1985-1988*, Amersfoort (Intern Rapport ROB).
- Liere, W.J. van, 1949: *Beschrijving behorende bij de bodemkaarten van de gemeente Valkenburg (Z.H.)*, Wageningen (Intern Rapport Stiboka).
- Liere, W.J. van, 1953: Bodemkundige verkenning van het noordelijk deel van de Provincie Zuid-Holland, Wageningen (Intern Rapport Stiboka).
- Londen, H. van, 1996a: *Archeologisch onderzoek naar een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd aan de Polderweg*, intern rapport UvA, Amsterdam.
- Londen, H. van, 1996b: Schiedam-Kethel: West Abtspolder, in: R.M. van Heeringen (ed.), *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1995*, *Holland* 28, 355-358.
- Londen, H. van, 2001: Landscape and watermanagement: Midden-Delfland, a region south of the *limes*, in: T. Grünwald (ed.), *Germania Inferior, Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin/New York, 169-185.
- Londen, H. van, 2004: *De culturele biografie van het landschap. Tussen kennisoverdracht en belangenbehartiging. Essay over de definitie en het toepassingsbereik van het concept*, Amsterdam, (ongepubliceerd manuscript NWO congresdag, Universiteit van Amsterdam).
- Londen, H. van, 2006a: *Midden-Delfland: The Roman Native Landscape Past and Present*, proefschrift UvA, Amsterdam.
- Londen, H. van, 2006b: Cultural biography and the power of image, in: W. van der Knaap en A. van der Valk (eds.), *Multiple Landscape. Merging Past and Present*, Wageningen, 171-183.
- Mattingly, D., 2004: Being Roman: expressing identity in a provincial setting, *Journal of Roman Archaeology* 17, 5-25.
- Mattingly, D., 2006: *An Imperial Possession. Britain in the Roman Empire, 54 BC-AD 409*, London.

Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver Polders*, proefschrift UvA, Amsterdam.

Meirman, E & J.M. Moree, 2004: *Rotterdam Kandelaarweg, verslag van de archeologische begeleiding van de aanleg van het recreatiegebied 'Poldervaart1' in de gemeente Rotterdam*, Rotterdam (BOORrapporten 111); (met een bijdrage van E. Smits).

Modderman, P.J.R, 1973: A Native Farmstead from the Roman Period near Kethel, Municipality of Schiedam, Province of South Holland, *BROB* 23, 149-158.

Moree, J.M., A. Carmiggelt, T.A. Goossens, A.J. Guiran, F.J.C. Peters & M.C. van Trierum, 2002: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische kroniek 1991-2000, in: A.

Carmiggelt, A.J. Guiran & M.C. van Trierum (ed.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam, (BOORbalans 5) 107-140.

Ovaa, I., 1971: *Het landschap van Zeeland in de Romeinse tijd. Voordracht gehouden op het Nehalenniacongres te Middelburg*, 18 VI 971, Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen 1971, 11-21.

Oudemans, T., 2006: *Molecular studies of organic residues preserved in ancient vessels*, proefschrift UL, Leiden.

Pabon, N.J., 1927: Ligt Lugdunum Batavorum onder de duinen bij 's-Gravenhage?, *Jaarboek Die Haghe* 1925/27, 9-39.

Pons L.J., 1974: *De bodem van Noordholland : toelichting bij blad 5 van de bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000*, Wageningen Stichting Bodemkartering.

Prummel, W., 1992: Veeteelt, jacht en visserij op Voorne-Putten in de IJzertijd, *Boor Balans* 2, 131-144.

Prummel, W., 1987: Poultry and fowling at the Roman castellum Velsen 1, *Palaeohistoria* 29, 183-201.

Rappol M. & C. Soonius (eds.), 1994: *In de bodem van Noord-Holland geologie en archeologie*, Amsterdam.

Regteren Altena, J.F., van, J.A. Bakker & A.T. Clason, 1962: The Vlaardingen culture, *Helinium* 2.

Ridder, T., de, 1994: *Rolpatronen in de Romeinse tijd*, doctoraalscriptie, UL, Leiden.

Ridder, T. de, 1995: Oudste bewoning. Het archeologische verhaal over de vroegste bewoners, in: C. Streefkerk *et al.* (eds.), *Heiloo voor en na Willibrord, Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*, Heiloo., 17-29.

Ridder, T. de, 1999: De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 8, 1, 10-22.

Ridder, T. de, 2004: Wassermanagement in römischer Zeit: Die ältesten Deltawerke in Westeuropa, in: C. Endlich & P. Kremer (eds.) *Kulturlandschaft Marsch. Natur – Geschichte – Gegenwart. Vorträge anlässlich des Symposiums in Oldenburg vom 3. bis 5. Juni 2004*, Oldenburg., 60-68.

Rijn, P. van, 1993: Wooden artefacts, in: R.M. van Dierendonck, D.P. Hallewas & K.E. Waugh (eds.), *The Valkenburg Excavations, 1985-1988, Introduction and Detail Studies, The Valkenburg Project I*, Amersfoort, (NO 15), 146-216..

Rijn, P. van, 2008: De bosontwikkeling in de Rijndelta in de Romeinse tijd, in: *47e Belgisch-Nederlandse palynologendagen. Het Romeinse landschap van de Rijndelta ontrafeld door geologisch en botanisch onderzoek.* (BIAXiaal 374).

- De Ruijter, G. *et al.*, 2005: *Oer-IJ voorbij het verleden, culturele planologie van het Oer-IJ*, intern beleidstuk provincie Noord-Holland, Haarlem.
- Sarfati, H., 1977: Valkenburg (ZH): Excavations at the Woerd (Praetorium Agrippinae?) in 1972: A Preliminary Report, in: D. Haupt & H.G. Horn (eds.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Vorträge des 10. Internationalen limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln, (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 38), 159-167.
- Schotanus à Sterringa, B. (Bernardus), 1970 (oorpsr. 1718): *Uitbeelding der heerlijkheit Friesland; zoo in 't algemeen, als in haare XXX bijzondere grietenijen*. Leeuwarden (Varia fristica nr. 5; Fryske Akademy nr. 362).
- Sier, M.M. (ed.), 2002: *Een opgraving in het veen: bewoningsporen uit de Romeinse tijd in de gemeente Borsele, provincie Zeeland*, Bunschoten, (ADC rapport 76).
- Sier, M.M. (ed.), 2003: *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, Amersfoort, (ADC rapport 200).
- Slopsma, J.D., 1998: Zooarcheologisch onderzoek aan materiaal afkomstig uit een inheems Romeinse nederzetting aan de Polderweg, gemeente Schiedam, doctoraalscriptie IPP, UvA, Amsterdam.
- Smits, E., 2006: *Leven en sterven langs de limes. Het fysisch-antropologisch onderzoek van vier grafveldpopulaties uit de noordelijke grenszone van Germania inferior in de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd*, proefschrift UvA, Amsterdam.
- Steen, E.J. van der, 2005: *Inventariserend Veldonderzoek Pomona-Mytelschool*, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 16).
- Stolte, B.H. 1959: De zuidelijke weg van de Tabula Peutingeriana door het land der Bataven, *BROB* 9, 57-67..
- Stronkhorst, M., 2004: *Leiden-Pomona 2000. Een beschrijving en analyse van de Romeinse bewoningsporen*, doctoraalscriptie UL, Leiden.
- Stuart, P., 2003: *Nehalennia - Documenten in steen*, Goes.
- Stuart, P. & J.E. Bogaers, 1971: *Deae Nehalenniae : gids bij de tentoonstelling: Nehalennia, de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde, Stadhuis Middelburg, 17/6-29/8*, Middelburg/Leiden.
- Stuart, P., & J.E. Bogaers, 2001: *Nehalennia. Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, I. Textband, Leiden (Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden, XI).
- Taayke, E., 2000: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.*, proefschrift RUG, Groningen.
- Therkorn, L.L., 1987: The structures, mechanics and some aspects of inhabitant behaviour, in: R.W. Brandt, W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (eds.), *Assendelver Papers 1*, Amsterdam (Cingula 10), 177-224.
- Therkorn, L. L., 2004: *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC - 350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*, proefschrift UvA, Amsterdam.
- Toen, H., 1978: *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd, Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, Verhandelingen van de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen XL, 88, Brussel.
- Toen, H., 1987: *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Koksijde-Oudenburg.
- Toebosch, Th., 2003: *Grondwerk. 200 jaar archeologie in Nederland*, Amsterdam

- Trierum, M. C. van 1992: Nederzettingen uit de IJzertijd en Romeinse tijd op Voorne Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoekse Waard, in: A.B. Döbken (ed.), *BOORbalans 2*. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied, Rotterdam, 11-105.
- Trierum, M. C. van, A.B. Döbken en A.J. Guiran 1988: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986, in: M.C. van Trierum, A.B. Döbken & A.J. Guiran (eds.), *BOORbalans 1. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam, 38-54.
- Trierum, van, M.C & H.E. Henkes, 1986: *A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology*, Rotterdam, (Rotterdam Papers V).
- Trimpe Burger, J.A., 1973: The islands of Zeeland and South Holland in Roman Times, *BROB 23*, 135-148.
- Trimpe Burger, J.A., 1992: *Romeins Aardenburg*, Stichting Vrienden van het Aardenburgs Museum, Aardenburg.
- Trimpe Burger, J.A., 1995: Brabers bij Haamstede (provincie Zeeland), *Archief Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, 1-58.
- Trimpe Burger, J.A., 1997: *De Romeinen in Zeeland onder de hoede van Nehalennia*, Provincie Zeeland, Middelburg.
- Valk, L. van der, 1992: *Mid- and late-holocene coastal evolution in the beach-barrier area of the Western Netherlands*, Amsterdam.
- Veen, M.M.A. van & J.A. Waasdorp, 2000: *Archeologisch-geologische kaart van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5)..
- Velde, H. van der, 1997: Katwijk: Zanderij Westerbaan, in: R.M. van Heeringen (ed.), *Archeologische Kroniek van Holland over 1996*, *Holland 29*, 403.
- Verhagen, M, 1985: *Velsen Hoogovens : een inheems-romeinse nederzetting in het duingebied*, doctoraalscriptie UvA, Amsterdam.
- Vermeulen, F., 1992: *Tussen Leie en Schelde, Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse zandstreek*, Gent (Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone Reeks 1).
- Vervloet, J.A.J., 1986: *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*, Wageningen (PUDOC).
- Vin, J.P.A. van der, 1999: The Roman coins from Wijnaldum, in: J.C. Besteman *et al.* (eds.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and medieval times 1*, Rotterdam/Brookfield, 185-190
- Visser, R.M., 2006: *De Romeinse houtvoorziening in het gebied van de Nedergermaanse limes. Een historisch en dendrochronologisch perspectief*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie VU).
- Visser, R. M., 2007: Behoeftte aan bouwhout in de Nederrijnse regio tijdens de Romeinse tijd, in: Gehring, E., D. Habermehl, R. van 't Veer & I. Venderbos (eds.), *Sojabundel 2006*, Amsterdam, 107-114.
- Visser, R.M., in press: De Romeinse houtvoorziening in de Germaanse provincies, *Westerheem*.
- Vorst, Y, 2005: *De constructie en herkomst van de Romeinse platbodem 'Woerden 7'. Een studie van jaarringpatronen en bewerkingssporen*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA.).

- Vos, P.C. & R.M. van Heeringen, 1997: Holocene geology and occupation history of the province of Zeeland, in: M.M. Fischer, (ed.) *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)*. Mededelingen / Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen, 5-109.
- Vos, P.C., 2007: *Geoarcheologische rapportage van Castricum Zanderij en Klein Dorregeest*, Utrecht (TNO-rapport 2007-U-R0327/B).
- Vos, W.K., 2000: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) in Monster-Poeldijk, 'vindplaatsen A en B'*, Bunschoten (ADC rapport 37).
- Vos, W.K., 2001: *Aanvullend archeologisch onderzoek in Alphen aan den Rijn langs het Goudse Rijkpad*, Bunschoten (ADC rapport 106).
- Vos, W.K. & E. Blom, 2004: *Definitief Archeologisch Onderzoek (DAO) in Alphen aan den Rijn langs het Goudse Rijkpad*, Bunschoten (ADC rapport 226).
- Vos, W.K. & J.J. Lanzing, 2000: *Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997*, Amersfoort (RAM 78).
- Waasdorp, J.A. , 1999: *Van romeinse soldaten en Cananefaten: gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks 1999,2).
- Waasdorp, J.A. 2003: *III M. P. naar M. A. C. Romeinse mijlpalen en wegen*, Den Haag (Haagse oudheidkundige publicaties nr. 8).
- Waasdorp, J..A./ K. Zee, 1988: *De vergeten verzamelingen van Ockenburg Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage*, Den Haag (VOM-reeks 1988, 4).
- Waugh, K.E.,1993: The cemetery, in: D.P. Hallewas, R.M. van Dierendonck & K.E. Waugh (eds.), *The Valkenburg Excavations, 1985-1988, Introduction and Detail Studies, The Valkenburg Project I*, Amersfoort, (NO 15), 28-32.
- Weerts, H.J.T., P. Cleveringa, J.H.J. Ebbing F.D. de Lang & W.E. Westerhoff, 2000: *De lithostratigrafische indeling van Nederland –Formatie uit het Teriair, versie 2000*, Delft, (TNO-rapport NITG 00-95-A).
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van, 1988: Zooarcheologisch onderzoek in de west-Nederlandse delta 1983-1987, in: J.H.F. Bloemers (ed.): *Archeologie en Oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie.*, Assen/Maastricht, 154-185.
- Willems, W.J.H., 1986: *Romans and Batavians, A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*, Amersfoort.
- Woltering, P.J., 1997: *Texelaars in Friesland? Over de waarschijnlijkheid van een westelijke herkomst van de eerste bewoners van de Friese kwelders*, in: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Woltering (eds.), *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Amersfoort, 47-70.
- Woltering, P.J., 2001: *Occupation of Texel, IV Middle Bronze Age – Late Iron Age (1350 – 100 BC)*, BROB 44, 9-396.
- Woud, A. Van der, 1990: *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam/Antwerpen
- Zagwijn, W.H, 1984: The formation of the Younger Dunes on the west coast of the Netherlands (A.D. 1000-1600), *Geologie en Mijnbouw* 63, 259-268.
- Zagwijn, W.H., 1986: *Nederland in het Holoceen*, 's-Gravenhage.
- Zeiler, J.T. 1996: *De faunaresten van Schagen Witte Paal III (1^e-3^e eeuw v. Chr.)*, Leeuwarden (ArchaeoBone Report 8).